

۸۱۳۳

۱۷۲۱۶

نشر آئین  
پلوی  
تیرماه ۱۳۳۳

# پانویات قرآن شفا و مفسر

سیدعباس رضوی



فرهنگ و ادبیات  
۲۱

دوران کوتاه حکومت امام علی(ع) فرصت مناسب و پرارزشی بود که معارف ناب دین و شریعت برای مردم شرح شود و مسلمانان بیش از پیش با سنت و سیرت اصیل پیامبر(ص) خدا آشنا گردند و پرده‌های تحریف و وارونه‌نمایی از چهره اسلام زدوده شود. در عمل به این وظیفه مهم، افزون بر مردان مؤمن و مجاهد، زنان، به ویژه بانوان خانواده پیامبر(ص) که به همراه کاروان امام از مدینه به کوفه هجرت کردند و همسران یاران ویژه، کوشا بودند و ارزش‌های دینی را به مردم می‌رسانند و عراقیان و ایرانیان<sup>(۱)</sup> را به راه و رسم رسول خدا آگاه می‌کردند؛ چه از دوران حکومت ناسانیان هنوز زمانی دراز نگذشته بود و هنوز رسوب فرهنگ طبقاتی و عادات جاهلی در افکار و اندیشه مردمان این دیار وجود داشت<sup>(۲)</sup> و وجود کارگزاران ناآشنای با دین، مانند ولید بن عقبه در دوره خلیفه سوم، مانع از آن بود که مردم این منطقه اسلام را بدرستی بشناسند.<sup>(۳)</sup> شمه‌ای از عملکرد بانوان مترهد در دوره خلافت علی(ع) از این قرار است.

### ۱. درس تفسیر قرآن

علی(ع) به نشر و قرائت و تفسیر قرآن اهمیت فراوان می‌داد و مردم را تشویق می‌کرد قرآن بیاموزند و آن را به مردم بیاموزانند. آن امام همام، با بیان جایگاه قرآنی و حاملان آن، مردم را به احسان و همکاری با علما و حاملان قرآن توصیه می‌فرمود.<sup>(۴)</sup>

امام و فرزندان او و یارانی چون ابن عباس، در خطبه‌ها مردم را با معارف قرآن آشنا می‌کردند و زنان نیز از برنامه‌های قرآنی بهره می‌بردند و افزون بر آن، خود

نیز محافل ویژه قرآنی داشتند. در این مجالس‌ها موضوعات قرآنی شرح و بررسی می‌شد و زینب کبری(س) مدیر و مدرس این‌گونه مجالس‌های قرآنی بود.

زینب، بانویی فرزانه، تیزهوش و قرآن‌شناس بود. در دامن علی(ع) و فاطمه(س) پرورش یافته و روح و جانش از نور معرفت و دانش آکنده بود. او، از خردسالی «فهیمه» و نکته‌یاب بود. فضای معنوی و آرامش حاکم بر خانواده پیامبر، عواطف پاک وی را سرشار و عقل و خردش را شکوفا کرده بود. سخن‌های خردمندانه و پرسش‌های پر مغز او نیز از نبوغ و بلوغ فکری آن زاده زهرا حکایت داشت.

مورخان نوشته‌اند: زینب، در خردسالی از پدر پرسید: آیا ما را دوست می‌داری؟ و پس از آن که علی(ع) فرمود، چگونه شما را دوست ندارم که شما میوه‌های دل من هستید، گفت: محبت حقیقی از آن خداست و شفقت و مهربانی از آن ما.

و باز درباره زکاوت زینب گفته‌اند: روزی علی(ع) او را در دامن خود نشاند و نوازش می‌کرد. به دخترش گفت: بگو یک. و او گفت: سپس فرمود: دو. زینب سکوت کرد و آن‌گاه که علی(ع) از او پاسخ خواست، زینب گفت: پدرجان من با زبانی که «یک» گفته‌ام، نمی‌توانم «دو» بگویم. که اشارهای بود لطیف به توحید خداوندگار، و پدر او را در آغوش کشید و پیشانی او را بوسه داد.<sup>(۵)</sup>

زینب، در بزرگی به «عالمه» و «فهیمه»، شهره بود. امام سجاده(ع) عمه‌اش را «عالمه غیرمعلمه» و «فهیمه غیرمفهمه»<sup>(۶)</sup> (دانشای مدرسه نرفته و فرزانه استاد ندیده)، خوانده است.

یکی از سروده‌های منسوب به آن بانوی اسلام، چنین آمده است:

تمسک بالکتاب و من تلاه

فاهل البیت هم اهل الکتاب

بههم نزل الکتاب و هم تلاه

و هم اهل الهدیة للصواب

امامی وَحَدَّ الرَّحْمَنُ طِفْلاً

وَ اَمِنَ قَبْلَ تَشْدِيدِ الْخَطَابِ

علی کسان صدیق البرایا

علی کسان فاروق العذاب

شفیعی فی القیامة عند ربی

نسبیبی و الوصی ابوتراب

و فاطمه البتول و سیدة من

یخلد فی الجنان من الشیاب<sup>(۸)</sup>

به قرآن و تلاوت‌گران آن متوسل شو

و بدان که اهل بیت، اهل قرآن‌اند.

کتاب خدا بر آنان نازل شده و ایشان

تلاوت‌گر آن‌اند و آنان‌اند که به درستی و

راستی هدایت می‌کنند.

امام من [علی] از کودکی یکتا پرست

بود و پیش از بلوغ ایمان آورده بود.

علی دوستدار آفریدگان خدا و علی



دورکننده عذاب دوزخ است.

شفاعتگر من در قیامت، پیامبرم و وصی او ابوتراب باشد. و نیز فاطمه بتول و دو سرور جوانان اهل بهشت [حسن و حسین].

گروهی از مردان کوفه نزد امیرمؤمنان آمدند و گفتند: اجازه بده زنان ما نزد دخترت آیند و از او معارف دین و تفسیر قرآن بیاموزند. علی(ع) اجازه داد.

و زینب(س) به اشارت پدر برای بانوان کوفه درس تفسیر قرآن شروع کرد. روزی امیرمؤمنان وارد خانه شد و شنید عقیده بنی‌هاشم، حروف مقطعه قرآن را برای زنان شرح می‌دهد، سخن در آیه نخست سوره مریم بود: «کهیص»؛ کاف، هاء، یاء، عین، صاد. پس از پایان درس، علی(ع) نزد زینب(س) رفت و فرمود: آیا می‌دانی این حروف رمزی است درباره رویدادهایی که در سرزمین کربلا بر تو و برادرت حسین وارد خواهد شد؟<sup>(۹)</sup>

ام‌الحسن، مادر حسن بصری نیز از بانوان علاقه‌مند به قرآن و تفسیر بود. او نیز برای زنان مجلس، درس و نقل حدیث داشت.<sup>(۱۰)</sup> او از ام سلمه، همسر پیامبر روایت‌های بسیاری را در تفسیر آیات قرآن شنیده و برای بانوان نقل کرده است. از جمله آن‌ها روایتی است مفصل، در تفسیر سوره واقعه و آیات مربوط به زنان بهشتی که بخشی از آن را گزارش می‌کنیم:

از پیامبر پرسیدم: از گفته خداوند «غزیا اترابا»؛<sup>(۱۱)</sup> (دلپاخته همسران و هم سن و سال) مرا خبر ده! فرمود: اینان پیر زنان فرتوت و روسوخته و سفید مویند که خداوند در قیامت آنان را دوشیزه، دلپاخته و هم سن و سال همسر و دوستدار و

عاشق و شیفته یکدیگر محشور می‌فرماید.

از پیامبر(ص) پرسیدم: یا رسول الله، آیا زنان دنیا برترند یا حورالعین؟ فرمود: زنان دنیا برترند از حورالعین به برتری روی پارچه بر آستر. گفتم: یا رسول الله، دلیل برتری زنان دنیا بر حورالعین چیست؟ فرمود: به انجام نماز و روزه و عبادت‌های آنان. خداوند به صورت‌هایشان نور و به اندام آنان ابریشم می‌پوشاند، رنگشان سفید با لباس‌های سبز، یا زر و زیور زرد قام، با عطردانی از دُر و شانه‌هایی از سیم و زر. این بانوان بهشتی چنین نغمه می‌سرایند: بدانید ما جاویدان هستیم و مرگی در پیش نیست. ما در ناز و نعمتیم و فقر و تنگ‌دستی سراغ ما نیاید ما ماندگاریم و کوچی در کار نیست. ما خرسندیم و هیچ‌گاه ناراضی نشویم. خوش به حال کسی که ما از او بیم و او از آن ماست.

پرسیدم: یا رسول الله از ما زنان کسی است که دو شوهر یا سه و یا چهار شوهر کرده پس می‌میرد و وارد بهشت می‌شود و همسران پیشین او نیز بهشتی‌اند، کدامیک از شوهران، شوی او در بهشت‌اند؟

فرمود: ای ام سلمه، او شوهر را برمی‌گزیند و هرکدام از آنان را که خوش‌اخلاق‌تر بوده‌اند، انتخاب می‌کند و می‌گوید: پروردگارا، این مرد خوش‌خلق‌ترین با من در دنیا بود. او را به ازدواج من درآور. ای ام سلمه، حسن خلق موجب خیر دنیا و آخرت است.<sup>(۱۲)</sup>



## ■ جلسه پرسش و پاسخ بانوان

شیخ ذبیح الله محلاتی، از کتاب بحر المصائب، شیخ محمد جعفر تبریزی گزارش کرده، یکسال پس از ورود علی(ع) به کوفه، زنان این شهر توسط همسران خود به امیرمؤمنان پیغام دادند شنیده و فهمیده‌ایم، زینب چونان مادرش زهرا، عالمه و محدثه است. اجازه فرما بماند که یکی از اعیاد است از او استفاده بریم. امام اجازه داد. محفلی آماده شد. زنان نزد زینب(س) آمدند و پرسش‌های دینی خود را از او پرسیدند<sup>(۱۲)</sup> آن بانو به همه سوالات آنان جواب داد.

## ■ ۲. دریافت و نشر حدیث

از دیگر حرکت‌های مثبت و تبلیغی بانوان در دوره امام علی(ع)، تلقی روایت‌های پیامبر(ص) و علی(ص) و نشر آن بود. زنان، در حوزه معارف دین، ارزش‌های مذهبی، احکام و شریعت و سیره اهل بیت(ع)، آموزه‌های پرمغزی را به ما منتقل کرده‌اند که نشان‌گر نقش پررنگ این گروه در عرصه تبلیغ دین و مکتب است.

## ■ زینب(س) و نقل و تفسیر حدیث

زینب کبری، افزون بر قرآن‌شناسی، حدیث‌شناس هم بود. و بر همه راز و رمز و نکته‌ها و شأن صدور روایات پیامبر(ص) و فاطمه(س) و امام علی(ع) آگاهی داشت. آن بانوی اسلام، روایت‌های گوناگونی را در زمینه معارف اسلامی، حقوق زنان و مردان، امامت و ولایت و... نقل و شرح کرده است. به چند روایت دراین باره توجه کنید:

زینب(س) نزد امام حسن(ع) و امام حسین(ع) نشسته بود، آن دو، احادیث پیامبر را برای یکدیگر بازگو می‌کردند. زینب به آنان گفت: شنیدم که می‌گفتید، رسول خدا فرموده: «الحلال بین و الحرام بین و شبهات لایعلمها کثیر من الناس؛

حلال بین و آشکار و حرام نیز بین و آشکار است ولی شبهات را بسیاری از مردم نمی‌شناسند»

سپس زینب(س) حدیث را این چنین کامل کرد: هرکس شبهات را ترک کند، امور دینی‌اش اصلاح می‌شود و عریض و آبرویش سالم می‌ماند و هرکس به شبهات پیوند خورد و در آن گرفتار شود و آن را دنبال کند، مانند کسی خواهد بود

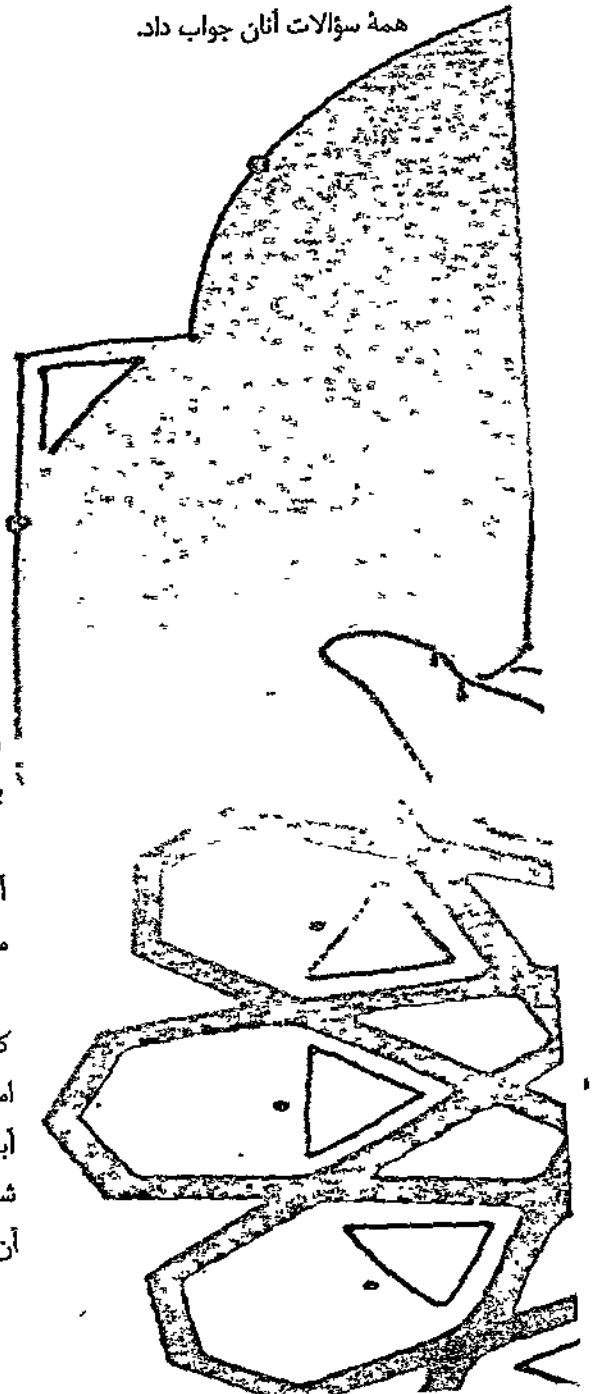
که گوسفندش را نزدیک مناطق ممنوعه بچراند و هرکس چهارپایانش را نزدیک مناطق ممنوعه بچراند، نفسش او را وادار به چراندن در آن منطقه می‌کند. آگاه باشید که هر پادشاه و ملکی خزمی [منطقه ممنوعه‌ای] دارد و منطقه ممنوعه خدا، محرمات اوست.

دختر زهرا(س)، سپس افزود: «پیامبر فرمود، آگاه باشید، همانا در بدن تکه گوشتی است که اگر سالم بماند، تمام بدن سالم خواهد بود و اگر فاسد شود، تمام بدن فاسد می‌شود. بدانید آن پاره گوشت، قلب است... آیا نشنیده‌اید رسول خدا، همان کسی که خداوند او را تربیت کرد - چنان که پیامبر فرمود: اذنبی ربی فاحسن تادیبی - فرموده: حلال آن چیزی است که خداوند عزوجل در قرآن کریم، آن را حلال کرده و رسول خدا آن را بیان کرده است که از جمله حلال‌ها، خرید و فروش، اقامه نماز در وقت آن، پرداخت زکات، روزه ماه رمضان حج خانه خدا بر توانای بر حج، امر به معروف و نهی از منکر، ترک دروغ و نفاق و خیانت است و حرام، آن چیزی است که خداوند آن را حرام کرده و در قرآن از آن یاد و رسول خدا آن را بیان کرده است و حرام نقیض حلال است.»

اما شبهات، اموری است که حلال و حرام آن معلوم نباشد و انسان مؤمن هرگاه نداند چیزی حلال است یا حرام و خواهان سعادت دو سرا باشد، بایسته است شبهه‌ها را دنبال نکند؛ چرا که شبهه‌ها او را به حرام خواهد کشاند.»

در این هنگام امام حسن(ع) به خواهر گفت: خداوند بر آراستگی و فضایل تو بیفزاید. سخن همان است که گفتم، همانا تو از درخت نبوت و از معدن رسالت هستی.<sup>(۱۳)</sup>

و نیز زینب کبری روایت کرده: جدم



محمد مصطفی، حقوقی را برای ما زنان نسبت به همسرانمان مقرر کرد همان طور که حقوقی را برای مردان نسبت به زنان واجب کرد.<sup>(۱۵)</sup>

و نیز جدم، پیامبر(ص) می فرمود: هرگاه زنی نمازهای پنجگانه را به جای آورد و ماه رمضان را روزه گرفت و آبرویش را حفظ کرد و از همسرش اطاعت نمود به او می گویند: از هر یک از درهای بهشت که دوست داری وارد بهشت شو.<sup>(۱۶)</sup>

و نیز از حضرت زینب(س) روایت های گوناگون دیگری از پیامبر(ص) درباره فرجام شیعیان علی بن ابی طالب(ع) حضرت مهدی(عج) و... نقل شده است.

در گذشته اشاره شد، راوی خطبه پر مغز و بلیغ فاطمه زهرا(ص) در مسجد البی، زینب بود که با همه ویژگی ها، همراهان حضرت زهرا(س) و چگونگی ورود به مسجد و بازتاب آن در میان مسلمانان توسط زینب(س) آن را گزارش کرد.

فاطمه بنت علی(ع) روایتگر حدیث از راویان حدیث در دوره امیرمؤمنان(ع) و روزگار پس از آن، فاطمه دختر امیرمؤمنان(ع) بود وی بانویی بود روشن اندیش و با ایمان و دانا، و از جدش پیامبر و پدرش امیرمؤمنان(ع) روایت های بسیاری نقل کرده است. فاطمه، همسر محمد بن ابی سعید بن عقیل بود.<sup>(۱۸)</sup>

مردم به نزد فاطمه می آمدند و از مشکلات دینی و مسائل حلال و حرام از او می پرسیدند. نسائی در الخصائص از موسی بن عبدالله جهنی نقل کرده: «دخلت علی فاطمة بنت علی فقال لها رفیق ابومهل، هل عندک شیء من الذک»

مثبت؟ قال: حدثتني أسماء بنت عمیس ان رسول الله قال لعلی: انت منی بمنزلة هارون من موسی الا انه لانیب یعدی.<sup>(۱۹)</sup>

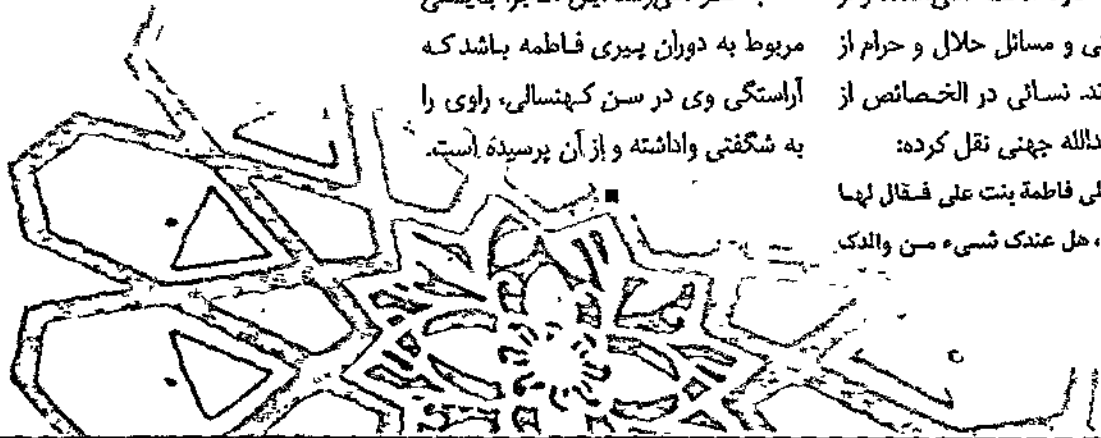
بر فاطمه دختر علی(ع) وارد شدیم. همراه من، ابومهل، از او پرسید: آیا روایت ثابت شده ای درباره پدرت (علی) به یاد داری؟ گفت: از اسماء دختر عمیس شنیدم که پیامبر خدا(ص) به علی(ع) گفت: تو در نزد من همان جایگاهی را داری که هارون نزد موسی داشت، جز این که پس از من پیامبری وجود ندارد.»

و نیز فاطمه(س) روایت مشهور رد الشمس [بازگشت خورشید] را از اسماء برای مردم نقل می کرد. افراد گوناگونی از مردان و زنان، این ماجرا را از زبان فاطمه بنت علی شنیده اند، از جمله ابراهیم بن حسن از فاطمه از اسماء نقل کرده است: سر پیامبر بر دامن علی(ع) بود و بر او وحی نازل می شد، علی(ع) نماز عصر را نخوانده بود و آفتاب غروب کرد. پیامبر(ص) پس از نزول وحی، به درگاه خداوند چنین دعا کرد: خداوند! اگر علی ولی تو و پیامبرت است، خورشید را [برای ادای نماز عصر] برای او برگردان. اسماء گفت: من هم غروب خورشید را دیدم و هم بازگشت آن را پس از غروب.<sup>(۲۰)</sup>

و نیز فردی گزارش کرده، نزد فاطمه بنت علی رفتم، در دستانش دستبند و در انگشتانش انگشتر و گردنبندی از مهره برگردن داشت. از آن پرسیدم. گفت: زن نباید به مردان شبیه باشد.<sup>(۲۱)</sup>

به نظر می رسد این ماجرا بایستی مربوط به دوران پیری فاطمه باشد که آراستگی وی در سن کهنسالی، راوی را به شگفتی واداشته و از آن پرسیده است.

- بن نوشتها:
۱. عراق، در آن دوره بخشی از ایران بود و عدد بسیاری از ساکنان کوفه موالی و پارسی زبان بودند.
  ۲. ر.ک: نهج البلاغه، بخش کلمات قصار، شماره ۲۷.
  ۳. ر.ک: علامه تستری، قاموس الرجال، ج ۱۰، ص ۲۴۱، شماره ۸۰۹۴، مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۲۲ قمری.
  ۴. سیرا حسین نوری، مستدرک الوسائل، ج ۷، ص ۱۱۵، مؤسسه آل البیت قم.
  ۵. جعفر نقدی، زینب الکبری، ص ۴۶، ۴۷، مطبوعه چاپریه نجف، ۱۳۶۱ قمری، سعید الحسن، از علمای معاصر شیعه اول، این گفته را به عباس(ع) نسبت می دهد پیشین، ص ۳۷.
  ۶. علامه مجلسی، بحار الانوار، ج ۴۵، ص ۱۶۴.
  ۷. ابی القاسم خزاز قمی، کفایة الاثر، ص ۸۷، انتشارات بیلار.
  ۸. شیخ فخرالدین طریحی نجفی، المستخب، ج ۲، ص ۲۶۸، هست رضی، قم، طر چاپ المکتبه الحیدریه، نجف.
  ۹. نقدی، زینب الکبری، ص ۴۸.
  ۱۰. طبقات الکبری، ج ۸، ص ۲۷۶.
  ۱۱. واقعه، آیه ۳۷.
  ۱۲. حافظ، ابی القاسم سلیمان بن احمد طبرانی، المعجم الکبیر، تحقیق حمید عبدالحمید سلفی، ج ۲۳، ص ۲۶۸، چاپ دوم، دار احیاء التراث العربی، وزارت اوقاف عراق.
  ۱۳. محلاتی، ریاضین الشریعه، ج ۳، ص ۵۲، دارالکتب الاسلامیه.
  ۱۴. سید محمد کاظم قزوینی، زینب الکبری من المهد الی السجده، ص ۵۸۱، دارالندیر للطباعة و النشر، چاپ دوم، ۱۳۲۴ قمری.
  ۱۵. سید محمدکاظم قزوینی، از ولادت تا شهادت (زندگانی زینب کبری)، ترجمه محمد اسکندری، ص ۳۸۹، نشر سیام.
  ۱۶. قزوینی، زینب الکبری، ص ۵۸۲.
  ۱۷. ابی القاسم علی بن محمد خزاز قمی، کفایة الاثر فی النص علی الأئمة الا بنی عشر، تحقیق سید عبداللطیف کوه کمری، ص ۱۹۴، انتشارات بیلار، ۱۴۰۱ قمری.
  ۱۸. ابن سعد الطبقات الکبری، ج ۸، ص ۴۶۶، دار صادر.
  ۱۹. حافظ ابی عبدالرحمان احمد بن حنبل نسائی، خصائص امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب، تحقیق محمدکاظمی، ص ۹۲، مجمع احیاء الثقافة الاسلامیه، ۱۴۱۹ قمری، المعجم الکبیر، طبرانی، ج ۲۴، ص ۱۵۰، ۱۴۹، ۱۵۱.
  ۲۰. حافظ طبرانی، المعجم الکبیر، ج ۲۴، ص ۱۵۲.
  ۲۱. الطبقات الکبری، ج ۸، ص ۴۶۶.



### ■ دختر متولد شده در مهد تفکر آزادی زن

... چنین دختری وقتی به دنیا آمد، وضعیت مادری مادرش یک وظیفه اجتماعی تلقی می‌شود، به این معنا که دولت برای کاهش مزاحمت تولد او، جایگزین مادرش می‌شود تا مادر بتواند آزاد زندگی کند. نسبت او به مادر، مانند همه افراد و نهادهای دیگری است که در جامعه برای حمایت از او و مادر آماده شده‌اند. ... او آزاد است به هر صورت که دوست داشت ازدواج کند. شغل انتخاب کند و طلاق بگیرد. او حالا حقوق شغلی و دستمزد برابر با مردان دارد و جنسیتش دیگر مزاحم شکوفایی او نیست با این همه زن آزاد شده از تبعیض، یک زن تنهاست که با وجود همه تلاش‌هایی که برای اثبات هویت فردی خود کرده است، تنهای تنهاست. زن مدرن غربی، زن بودن خود را فراموش کرده است. (۳۱)

### ■ کلام آخر

بهتر است در پایان این نوشتار با نقطه نظرهای تعدادی از صاحبان زر و زور و تفکر سکولاری، که جامعه غرب را در پنجه قدرت خود دارند آشنا شوید.

- برتراند راسل در کتاب جنجال برانگیز خود در باره ازدواج چنین پیشنهاد می‌دهد: بهتر است تا قبل از اولین بارداری زن، هیچ ازدواجی به صورت قانونی در نیاید او معتقد بود که باید ازدواج‌های آزمایشی که می‌توان بنا به اراده یکی از دو طرف آن را فسخ نمود، جایز باشند و جامعه باید خیانت در ازدواج را تحمل کند. (۳۲)

- پرفسور آلیسون جان‌گر استاد دانشگاه و رئیس انجمن مقام زن در آمریکای گویید: خانواده، ناهمجنس‌خواهی را اعمال و ساختارهای شخصیتی زنانه و مردانه را به عنوان دو موجود متضاد به نسل آینده تحمیل می‌کند. جان‌گر طالب نابودی کامل خانواده است و عقیده دارد باید جامعه‌ای بنا شود که زنان به مدد فناوری بتوانند یکدیگر را بارور کنند. ... مردان بتوانند بچه شیر دهند و تخمک‌های بارور شده را بتوان به بدن زنان یا مردان منتقل نمود. (۳۳)

- بیکرتو «ماسون بزرگ صهیونیستی» در سخنرانی که در سال ۱۹۲۱ ایراد کرده راه‌حل تسلط بر جوامع را این‌گونه بیان می‌کند.

«برای اینکه بتوانیم تشکیلات خانواده را بر هم زنییم، لازم است به اصول اخلاقی لگد زده و یک نسل کاملاً بی‌دین، بی‌ناموس و بی‌اخلاق تربیت کنیم و البته این کار در نظر اول مشکل به نظر می‌رسد ولی چون میل به شهوات و لایبالی‌گری فطری و طبیعی پشیر است از این جهت شاید چندان هم مشکل نباشد. ... طبیعت انسان، میل زیادی به محرمات و شهوات رانی دارد، این وظیفه ماست که درجه حرارت را بالا ببریم تا یک مرتبه آتش گرفته و به تمام مقدسات کافر گردد.» (۳۴)

■  
بی‌نوشتها:

- ۱- مطهری مرتضی، نظام حقوق زن در اسلام، صدور، قم، چ هشتم، ۱۳۵۷، ص ۱۳۹.
- ۲- زیبایی‌نژاد محمدرضا، سبحنی محمدتقی، درآمدی بر نظام شخصیت زن در اسلام، دارالفقین، قم، چ اول، ۱۳۷۹، ص ۸۰.
- ۳- برگزیده مقالات سومین همایش زنان جهان اسلام، جایگاه زن در اسلام و غرب، مرکز جهانی علوم

- ۴- درآمدی بر نظام شخصیت زن در اسلام، صص ۹۵-۹۶.
- ۵- نظام حقوق زن در اسلام، ص ۱۳۱.
- ۶- دورانت ویل، لذت فلسفه، ص ۱۵۱.
- ۷- نظام حقوق زن در اسلام، ص ۱۸۱.
- ۸- همان، ص ۲۲۳.
- ۹- کتاب نقد مؤسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر، تهران، سال سوم، ش ۱۱۲، ۱۳۷۸، ص ۶۹.
- ۱۰- درآمدی بر نظام شخصیت زن در اسلام، صص ۶۸-۶۹.
- ۱۱- کتاب نقد ش ۱۲، ص ۶۹.
- ۱۲- همان، ش ۲۹، ص ۲۷.
- ۱۳- همان، ش ۲۹، ص ۲۸.
- ۱۴- درآمدی بر نظام شخصیت زن در اسلام، ص ۱۲۶-۱۲۷.
- ۱۵- دبیرخانه همایش سراسری زنان، مسائل فرهنگی- اجتماعی و جهانی‌سازی، فمینیسم در آمریکا تا سال ۲۰۰۳، دفتر نشر معارف، چ دوم، ۱۳۸۳، ص ۱۰.
- ۱۶- درآمدی بر نظام شخصیت زن در اسلام، ص ۶۸.
- ۱۷- حاجری عبدالرسول، فمینیسم جهانی و چالش‌های پیش‌رو، قم، بوستان کتاب، چ اول، ۱۳۸۲، ص ۲۷.
- ۱۸- کتاب نقد، ش ۱۲، ص ۷۰.
- ۱۹- فمینیسم جهانی و چالش‌های پیش‌رو، ص ۹۳.
- ۲۰- سایت فصل آگاهی.
- ۲۱- کتاب نقد، ش ۱۷، ص ۲۷۸.
- ۲۲- همان، ص ۱۶۷.
- ۲۳- کنگره زن بودن ممنوع، سخنرانی دکتر رحیم ارغندی، تالار علامه امینی دانشگاه تهران، www.aftab.ir، ۱۳۸۶/۲/۱۳.
- ۲۴- کتاب نقد، ش ۱۷، ص ۱۷۱.
- ۲۵- فمینیسم جهانی و چالش‌های پیش‌رو، ص ۶۰.
- ۲۶- همان، ص ۵۲.
- ۲۷- همان، ص ۷۴.
- ۲۸- همان، ص ۲۶.
- ۲۹- روزنامه جام جم، سال هشتم، ش ۲۲۵۲، ص اندیشه.
- ۳۰- لذت فلسفه، صص ۱۵۰-۱۵۳.
- ۳۱- حکیم‌پور محمد حقوق زن در کشاکش سنت و تجدد، تهران، نغمه نوآندیش، چ اول، ۱۳۸۲، ص ۱۲۳-۱۲۴.
- ۳۲- فمینیسم در آمریکا تا سال ۲۰۰۳، ص ۲۷۰.
- ۳۳- فمینیسم در آمریکا تا سال ۲۰۰۳، ص ۱۰.
- ۳۴- سایت فصل آگاهی.

